

VISUOMENINIAI SANTYKIAI IR ŽMOGAUS POZICIJA

E. GENDROLIS

ŽMOGAUS SOCIALINIS AKTYVUMAS IKIKLASINĖJE VISUOMENĖJE

Sociologijoje, etnografijoje, psichologijoje ir kituose ikiklasinę visuomenę tyrinėjančiuose moksluose vykstanti diskusija žmogaus padėties šioje visuomenėje, jo socialinio aktyvumo, individualybės reiškimosi prielaidų ir kitais klausimais rodo, kad metodologiniu aspektu galima išskirti bent du diametraliai priešingus požiūrius, kurie vienodai nepriimtini. Vieni tyrinėtojai, remdamiesi gimininės bendruomenės kolektyvizmu, pripažįsta žmogui tokią laisvę, kurios nežino jokia kita vėlesnė visuomenė, kiti tuo pačiu pagrindu neigia mažiausią galimybę žmogaus individualybei reikštis. Nuomonių skirtumus sąlygoja skirtingos metodologinės pozicijos ar nenuoseklus šių pozicijų laikymasis. Todėl, kaip matysime, vieno požiūrio laikosi ir tyrinėtojai, kurie iš pirmo žvilgsnio atrodo, jog remiasi skirtinga metodologija.

„Visi irokėzų giminės nariai,— rašė L. H. Morganas,— buvo laisvi ir turėjo ginti vienas kito laisvę; jie naudojosi vienodomis privilegijomis ir teisėmis, o sachemai ir vadai nepretendavo šiuo atžvilgiu į kokį nors pranašumą: tai buvo brolija, susijusi giminystės ryšiais. Laisvė, lygybė ir brolybė, nors niekada nebuvo taip suformuluotos, buvo pagrindiniai giminės principai. Tuo paaiškinamas nepriklausomybės ir žmogaus orumo jausmas, kuris yra vyraujantis indėno charakterio bruožas“¹. Toliau autorius pastebi, kad žmogaus individualybė pradiniu visuomenės raidos periodu ištirpo giminėje². Ši „ištirpimą“, mano nuomone, reikėtų interpretuoti kaip esminių interesų sutapimą, nes tik bendruomenėje žmogus galėjo realizuoti savo tikslus, tik būdamas jos nariu, galėjo naudotis jos parama ir apsauga. Bendruomenės nuostatų laikymasis, jų patvarumas šioje visuomenės raidos stadijoje būtų buvęs neįmanomas, jei žmogus nebūtų suvokęs, kaip pražūtinga, kai jie pažeidžiami, ne tik jam pačiam, bet ir visai bendruomenei.

L. Vaitas, pritardamas L. H. Morgano nuomonei, pabrėžia šios visuomenės narių lygybę, laisvę ir brolybę, besiremiančią giminyste. „Kokios

¹ *Морган Л. Г. Древнее общество. — Л., 1934, с. 51.*

² *Žr. ten pat, p. 52.*

nebrandžios ir neefektyvios buvo primityvios kultūros gamtos jėgų valdymo atžvilgiu, bet jos suformavo tokią žmonių santykių sistemą, kuriai po agrarinės revoliucijos neprilygo jokia kita... Jų socialinės sistemos, paremtos giminyste ir apibūdinamos laisve, lygybe ir brolybe, be abejonės, buvo labiau palankios žmogaus protėvio prigimčiai ir labiau suderintos su jo psichiniais poreikiais ir siekiais, negu kokia nors kita, kuri buvo kada nors realizuota bet kuriose kultūrose po agrarinės revoliucijos, įskaitant ir mūsų šių dienų visuomenę"³.

J. Lipsas gimininę bendruomenę, nors ji turėjo menką techniką palyginti su mūsų, manė esant daugeliu atžvilgių sudėtingesnę ir turtingesnę už standartizuotą civilizacijos pasaulį⁴. Asmenybė toje visuomenėje buvusi įvairiausių, nes jai buvo prieinamos visos visuomenės turimos žinios. Šį idealų principą sunaikinusi klasinė visuomenė⁵.

P. Radinas rašė, kad tik iš pirmo žvilgsnio gimininė organizacija atrodo pati griežčiausia ir tironiškausia iš visų socialinės organizacijos tipų, o iš tikrųjų taip nėra; ji duoda individui tiek daug laisvės, kiek neduoda jokia vėlesnė viešoji valdžia⁶.

L. Šternbergas pažymėjo primityvios visuomenės žmonėms būdingą lygybės jausmą. Jaunuoliai gana anksti įsilieja į bendruomenės gyvenimą, įvaldo jos techniką, padeda gaminti pragyvenimo priemones, sužino elgesio normas, susipažįsta su giminystės santykių sistema, papročiais ir religinėmis apeigomis, tampa lygiateisiais jos nariais. Šiai visuomenei esąs absoliučiai svetimas despotizmas, o visa apimanti globa ir reglamentacija vykdoma be prievartos, išlaikant individo laisvę. Ekonominių sąlygų ir santykių paprastumas leidžia visapusiai vystyti asmenybės jėgas ir sugebėjimus, laisvai juos panaudoti visiems vienodai prieinamas gamtos gėrybes naudojant. Tokią laisvę teikianti ir vientisa socialinė-religinė pasaulėžiūra, kuri spontaniškai, be jokio išorinio spaudimo nukreipianti kiekvieno valią ir veiklą į bendrą interesų harmoniją, vietoj išorinės prievartos apeliuodama į kiekvieno žmogaus sąmoningumą⁷. Kai nėra visuomeninio darbo pasidalijimo, kiekvienas turi išmokyti daryti viską, būti asmenyje, lygia kitiems, visapusiai išvystyta ir parengta gyvenimui⁸.

Taigi pirmojo požiūrio šalininkai gimininėje bendruomenėje mato laisvės, lygybės, brolybės išikūnijimą, visapusės ir harmoningos asmenybės prielaidas, o visa tai, jų manymu, panaikino atsiradusi klasinė visuomenė. Idealizuodami gimininę bendruomenę, jie tarsi laiko ją prarastu žmonijos „aukso amžiumi“.

Antrojo požiūrio šalininkų kur kas daugiau. V. Riversas, Dž. Freizeris, S. Hartlandas, H. Spenceris, E. Diurkheimas, L. Levi-Briulis, Z. Froidas,

³ White L. The Evolution of Culture.—New York, 1959, p. 277—278.

⁴ Липс Ю. Происхождение вещей. — М., 1954, с. 256.

⁵ Žr. ten pat, p. 275.

⁶ Žr. Radin P. Social Anthropology.—New York and London, 1933, p. 27.

⁷ Штернберг Л. Я. Семья и род у народов Северо-Восточной Азии.—Л., 1933, с. 52.

⁸ Žr. ten pat, p. 53.

K. Jungas ir daugelis kitų Vakarų sociologų, etnografų ir psichologų laikėsi nuomonės, kad gimininės bendruomenės žmogus visiškai pajungtas papročiams, „ištirpęs“ bendruomenėje, absoliučiai nelaisvas, vadovaujasi „grupės jausmais“, „instinktyviai paklūsta“ tos visuomenės nuostatomis. Bene geriausiai šią nuomonę išreiškė Dž. Freizeris, laikydamas šį žmogų praeities tradicijų, tartum geležine lazda nukreipiančių jo mintis ir veiksmus, vergu. Papročius ir tradicijas jis aiškino kaip lemiamą bet kokios individo laisvės nebuvimo sąlygą⁹. Despotizmas ir tironija buvę didžiausi žmonijos ir žmogaus laisvės geradariai, nes absoliutus despotizmas ir labiausiai engianti tironija davę didesnę laisvę turėti savo nuomonę ir tvarkyti savo likimą, negu pirmykščio gyvenimo laisvė, kai asmenybės likimą nuo lopšio iki kapo valdė paveldėti konservatyvūs papročiai¹⁰.

„Saikingesnio“ požiūrio šalininkai pripažįsta, kad lygybė įmanoma tik tarp pilnateisių gimininės bendruomenės narių, bet ir jie turi nevienodą socialinę padėtį — valdo senieji, paklūsta jaunesni. Žmogaus sugebėjimai turi didelę reikšmę, jie leidžia užimti vadovaujančią padėtį, daryti įtaką kitoms bendruomenėms. Užtat eilinio žmogaus asmenybė neturi jokių saviraiškos galimybių, ji akiai paklūsta seniems, varžoma įvairiausių papročių ir apribojimų, todėl jokių atžvilgiu negali būti laikoma laisva. Kokioje srityje gali reikštis tokio žmogaus valia, jei jis visur supančiuotas nesuskaičiuojamų apribojimų? Abstrakčiai formuluojant klausimą, neįmanoma tikėtis prasmingo atsakymo. Laisvės realizavimo sąlygas reikia konkrečiai istoriškai nustatyti.

Tarybinis etnografas M. Kosvenas pastebėjo, kad „buržuazinis mokslas visada primygtinai teigia, jog pirmykštė visuomenė, kaip ir šių laikų atsilikusios gentys, nuasmenina individą, visiškai absorbuoja kolektyve ir pan. Tuo, remiantis buržuazine pažangos teorija, norima „įrodyti“, kad tik klasinėje visuomenėje žmogaus asmenybė įgyja laisvę ir t. t. Taip kategoriškai suformuluota tezė, kad asmenybė absorbuota pirmykščio kolektyvo, visiškai neteisinga“¹¹. Sutinkant su autoriumi, reikia pažymėti, kad ši tezė plačiai paplitusi ir mūsų literatūroje. Iki šiol tebekovojama su Ž. Ž. Ruso tradicija, kai vaizduojamas laisvas ir nuo nieko nepriklausomas „laukinis“. Iš tos kovos kyla ir teiginiai, kad „negali būti kalbos apie kokią nors anarchiją, neribotą „asmenybės laisvę“. Priešingai, australų visuomenėje atskiros asmenybės elgesio laisvė apribota visiems privalomų normų ir pajungta griežtoms taisyklėms dar labiau, negu klasinėje visuomenėje“¹². B. Poršnevas daugelyje savo darbų įrodinėjo, kad žmonijos istorija, prasidėjusi absoliučia nelaisve ikiklasinėje visuomenėje, per tris pažangias epochas žengia į absoliučią laisvę¹³. Absoliuti laisvė turėtų reikšti, jog žmogus visiškai nepriklausas nuo visuomenės. Kovodamas su pirmykštės visuomenės idealizavimu, autorius kategoriškai pabrėžė, kad

⁹ Фрезер Д. Золотая ветвь. Вып. 1.— Л., 1928, с. 72.

¹⁰ Žr. ten pat, p. 73.

¹¹ Косвен М. Очерки истории первобытной культуры.— М., 1957, с. 61.

¹² Народы Австралии и Океании.— М., 1956, с. 190.

¹³ Зг. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории.— М., 1974, с. 30.

pirmykštis žmogus buvęs dar labiau pavergtas, negu vergas, nes jį netaisomomis grandinėmis buvo sukaustę papročiai ir tradicijos. „Vergija šia prasme jau buvo žingsnis pirmyn, nes pirmykštės visuomenės žmogus net nesuprato, kad jis velka kokį nors jungą, o vergas suprato“¹⁴.

Vadovaudamasis psichologiniu, vertinamuoju kriterijumi, autorius prieina neigimo kraštutinumą („Atsigręždami atgal, mes apskritai matome tuo daugiau neigiamo, kuo tolimesnė perspektyva“¹⁵). Tačiau kraštutinumai, sakoma, susitinka. Priminę materialistinės metodologijos atskleistą laisvės abstraktaus interpretavimo ydingumą (bet potekstėje tą interpretavimą priimdamas), autorius rašo, kad jokie faktai nepatvirtina ikiklasinės visuomenės žmogaus laisvės ir nepriklausomybės¹⁶. Jei nėra absoliučios laisvės ir nepriklausomybės, tad yra absoliuti nelaisvė ir priklausomybė. Tačiau tokios išvados tikrai nepatvirtina jokie faktai. Autoriui pirmykštė visuomenė yra absoliutus nulis, nuo kurio prasidėjęs istorinis žmonijos išsivadavimas iš vergijos, o vergija atsiradusi ten, kur žmonės pradėję kovoti su vergija¹⁷. Reikalaujamas visuomenės mokslinės analizės, jis pasitenkina socialiniais psichologiniais vertinimais.

Aiškinant, kad žmogus objektyviai priklausąs nuo visuomenės, dažnai sakoma, jog izoliuotas individas, atskiras žmogus negalys išlikti kojoje su gamta, apsirūpinti pragyvenimo priemonių minimumu ir pan.

Tyrinėdamas individualybės teorijos filosofinius pagrindus, I. Rezvickis individą apibrėžia kaip *h o m o s a p i e n s* rūšies atstovą; asmenybę — kaip visuomenės narį su jam būdingomis socialinėmis savybėmis. Kaip vientisa būtybė žmogus apibūdinamas individualybės sąvoka, kurioje sujungtos jo biologinės ir socialinės savybės¹⁸. Tačiau, turėdamas biologines ir socialines savybes, pirmykštis žmogus neturįs individualybės. Jis skiriąs nuo kito žmogaus tik biologinėmis savybėmis¹⁹. Įdomu. Tačiau toliau dar įdomiau. Asmenybės sąvoka žymi žmogų kaip visuomenės narį, turintį socialinę patirtį, apibendrina jame socialines savybes²⁰. Žmogus, kaip asmenybė, yra visuomeninių santykių produktas, jų personifikacija, bet individualybės jis neturįs. „Ji atsiranda išvystytų visuomeninių santykių sąlygomis, kai atskiras individas išskiria iš aplinkos ne tik savo fizinį aš, bet ir savo vidinį pasaulį, kai jis suvokia save kaip savarankišką ir nepakartojamą būtybę“²¹. To pakanka, siekiant įrodyti, kad ikiklasinės visuomenės žmogus yra tik bandos gyvulys, nes jis, autoriaus nuomone, neturi vidinio pasaulio, nesuvokia savęs kaip savarankiškos būtybės. Subjektyvus žmogaus santykis su tikrove ir su pačiu savimi

¹⁴ Ten pat, p. 50.

¹⁵ Ten pat, p. 50.

¹⁶ Žr. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. — М., 1966, с. 196.

¹⁷ Žr. ten pat, p. 197—199.

¹⁸ Žr. Резвицкий И. И. Философские основы теории индивидуальности. — Л., 1973, с. 49.

¹⁹ Žr. ten pat, p. 51.

²⁰ Žr. ten pat, p. 55.

²¹ Ten pat, p. 95.

neperžengė kolektyvo interesų ribų, jis suvokė save tik kaip kolektyvo dalį, nepajėgė išsilaisvinti iš kolektyvo ir suvokti save kaip ypatingą socialinę būtybę. Visų žmonių dvasinis pasaulis, interesai, tikslai ir poreikiai vienodi, todėl individualybės nesą²². Ji atsirandanti tik tada, kai įvyksta socialinė diferenciacija, imamos naudoti patobulintos darbo priemonės, ne tik leidžiančios, bet ir reikalaujančios, kad būtų individualiai darbininkas aktyvus²³. Reikia tik paaiškinti, ar anksčiau reikėjo, kad darbininkas būtų aktyvus, ir kas patobulino darbo įrankius. Tačiau atsakymo ši schema neduoda. Tik konstatuojama, kad individualybė atsirado vergvaldinėje visuomenėje, kai ji suvokė skirtumą tarp savo aš ir visuomenės, tapusi privačios nuosavybės subjektu²⁴. Išvada aiški — ten, kur žmogaus interesai sutampa su visuomenės interesais, nėra sąlygų individualybei reikštis.

B. Malinovskis, remdamasis savo atliktais Trobriano salų čiabuvių tyrinėjimais, kritikavo pažiūrą, kad gimininės bendruomenės žmogus akiai paklūsta papročiams, vergiškai nuolankiai, pasyviai susitaiko su tradicijomis. Neradę nieko panašaus į civilizuotos visuomenės įstatymus ir jų diegimo mechanizmą, tyrinėtojai daro išvadą, kad nerašytiems savo visuomenės įstatymams „laukinis“ paklūstąs dėl mistinio nuolankumo²⁵. Jokio misticismo ir aklo nuolankumo nesą. Visi žmonės susiję tarpusavio įsipareigojimais, net ir artimiausių giminaičių grupėje klesti konkurencija, nesutarimai ir egoizmas, todėl giminės komunizmas esąs mitas²⁶. Papročių ir tradicijų jėga neginčijama, bet jų laikomasi greičiau dėl praktinės naudos, kurią pripažįsta protas ir patvirtina patirtis. Be to, jų laikomasi iš įpročio, iš baimės pažeisti tradicines nuostatas, dėl sentimentalau prisiiršimo prie jų ir noro patenkinti viešąją nuomonę²⁷. Iš to B. Malinovskis išveda, kad „laukinis nėra nei kraštutinis „kolektyvistas“, nei nesutaikomas „individualistas“, — jis, kaip apskritai žmogus, yra abiejų mišinys“²⁸. B. Malinovskiui nepavyko paneigti ikiklasinės visuomenės visuomeninės nuosavybės principo, nors to reikalavo jo ideologinė nuostata. Tačiau tai dar kartą primena, kad aprioriniai sprendimai, kontrasto metodai nepadedą išspręsti ikiklasinės visuomenės žmogaus problemos.

Kai kurie gimininės bendruomenės tyrinėtojai neigia žmogaus individualybę, remdamiesi žinomu K. Markso teiginiu, kad „kooperacija darbo procese, kurią mes randame užuomazginėse žmonijos kultūros pakopose, pvz., medžiotojų tautose arba žemdirbinėse indų bendruomenėse, remiasi, iš vienos pusės, bendra gamybos sąlygų nuosavybe, iš antros pusės — tuo, kad atskiras individas dar nėra nutraukęs bambagyslės, rišančios jį su gimine arba bendruomene, ir yra su ja susijęs taip glaudžiai, kaip atskira

²² Žr. ten pat, p. 97.

²³ Žr. ten pat, p. 101.

²⁴ Žr. ten pat, p. 106.

²⁵ Žr. *Malinowski* B. *Crime and Custom in Savage Society*. — London, New York, 1926, p. 14.

²⁶ Žr. ten pat, p. 46—47.

²⁷ Žr. ten pat, p. 52—53.

²⁸ Ten pat, p. 56.

bitė su bičių aviliu" ²⁹. Čia K. Marksas kalba apie savo darbo kooperaciją kaip objektyvią tos visuomenės žmogaus egzistavimo sąlygą. Tą pačią mintį K. Marksas pareiškė ir anksčiau, kalbėdamas apie azijinę bendruomenę, laikydamas bendruomenę pirmąją gamybine jėga visuomenės istorijoje ir nurodydamas, kad ji iš pat pradžių yra riboto pobūdžio ³⁰. Šią gamybos formą galėjo panaikinti tik kokybiškai naujas gamybinių jėgų išsivystymas, sąlygojęs naujų nuosavybės santykių atsiradimą. Tik šio išsivystymo pagrindu žmogus nustojo buvęs gimininė, gentinė būtybė ir atsiskyrė kaip individas su savais, privačiais interesais.

F. Engelsas gimininės bendruomenės narių tarpusavio santykius apibūdino kaip giminystės santykius, kurie grindžiami komunistiniu namų ūkiu, kuriame nėra neturtingųjų, visi lygūs ir laisvi, nežinomas ir svetimų žmonių pavergimas. Gimininę santvarką jis vadino nuostabia organizacija, gimdžiusia kilnius, tiesius, tvirto būdo ir narsius žmones ³¹. Socialinės raidos perspektyvos požiūriu ši santvarka buvo ribota, nes rėmėsi menkai išvystyta gamyba ir buvo labai daug priklausoma nuo gamtos jėgų. Tai sąlygojo ir atskiro žmogaus priklausomybę nuo bendruomenės, kuri „<...> buvo ta iš prigimties duota aukštesnė valdžia, kuriai būtina liko pajungtas atskiras asmuo savo jausmuose, mintyse ir poelgiuose" ³². Toliau F. Engelsas pastebi, kad tos epochos žmonės „visiškai nesiskiria vienas nuo kito" savo santykio su bendruomene atžvilgiu,— tai būtina reikia pabrėžti, kadangi neretai ši mintis komentuojama, gerokai ją pakeičiant. F. Engelsas, kaip ir K. Marksas, pabrėžė, kad tos epochos žmonės nesiskiria vienas nuo kito objektyvių gamybos ir gyvenimo sąlygų atžvilgiu, visai neneigdami jų individualių skirtumų, apskritai žmonių valios vaidmens istorijoje. F. Engelsas vėliau specialiai pastebėjo, kad jaunesnieji jų sekėjai, „<...> kai kada daugiau reikšmės teikia ekonominei pusei, negu jai pridera. Atsakant savo priešininkams, mums tekdavo pabrėžti pagrindinį principą, kurį jie neigė, ir ne visuomet būdavo pakankamai laiko, vietos ir progos iškelti prideramon vieton ir kitus sąveikoje dalyvaujančius momentus <...>. Deja, labai dažnai žmonės tariasi naują teoriją visiškai supratę ir gali ją tuojau pritaikyti, vos teisisavinę pagrindinius jos teiginius, ir tai dar ne visuomet teisingai. Tai aš galiu prikišti daugeliui naujesniųjų „marksistų"; juk iš to taip pat kildavo nepaprasta painiava <...>" ³³.

Kai remiamasi ne K. Markso ir F. Engelso dialektiniu materialistiniu metodu, materialistine istorijos samprata, o atskirais faktais, be to, pasakytais įvairiu laiku, neatsižvelgiant į jų pažiūrų evoliuciją, tie faktai tampa patogia priemone iš anksto susidarytai pažiūrai įrodyti. Reikia priminti, kad K. Markso ir F. Engelso pažiūros į ikiklasinę visuomenę gero-

²⁹ Marksas K. Kapitalas, t. 1, p. 300.

³⁰ Зр. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. I, с. 475.

³¹ Зр. Engelsas F. Seimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė. — Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomams.— V., 1950, t. 2, p. 227.

³² Ten pat, p. 228.

³³ Ten pat, p. 442.

kaip pasikeitė³⁴, ir ne kiekviena iš bet kurio jų veikalo paimta mintis rodo susiformavusią jų nuomonę apie šią visuomenę.

F. Engelsas pažymi, jog gimininė bendruomenė turėjo didelį autoritetą kiekvienam jos nariui, bet reikia prisiminti ir tai, kad „<...> iš vienos pusės, tam tikras autoritetas, vis tiek, kuriuo būdu jis būtų sukurtas, o iš antros pusės, tam tikras paklusnumas — nepriklausomai nuo bet kurios visuomeninės organizacijos — yra privalomi mums dėl materialinių sąlygų, kuriomis vyksta produktų gamyba ir apyvarta <...>. Todėl absurdiška yra autoriteto principą vaizduoti absoliučiai blogą, o autonomijos principą — absoliučiai gerą. Autoritetas ir autonomija yra reliatyvūs dalykai, ir jų taikymo sritis kinta kartu su įvairiomis visuomenės vystymosi fazėmis“³⁵. Kadangi gimininės bendruomenės epochoje gamybinių jėgų išsivystymas nesudarė sąlygų visuomeniniam darbo pasidalijimui, žmogus neišsiskyrė iš bendruomenės nei savo privačiais interesais, nei sąmone esminių gyvenimo sąlygų atžvilgiu. Bendruomenės ir individo interesai iš esmės sutapo, o šis objektyvus pagal savo turinį sutapimas subjektyviai buvo suvokiamas kaip visų bendruomenės narių solidarumas.

Dar viename iš ankstyvųjų darbų K. Marksas atkreipė dėmesį į visuomenės ir žmogaus santykį: „Ypač reikia vengti vėl iškelti „visuomenę“, kaip priešybę, kaip abstrakciją, individui. Individas yra *visuomeninė būtybė*. Todėl bet kuri jo gyvenimo apraiška — net jeigu ji neturi tiesioginės kolektyvinės, kartu su kitais realizuojamos gyvenimo apraiškos formos — yra visuomeninio gyvenimo apraiška ir įtvirtinimas“³⁶.

Anksčiau minėta F. Engelson mintis dėl „ekonominės pusės“ pernelyg didelio vertinimo buvo būdinga ir P. Lafargo darbams, kuriuose jis kalba apie K. Markso ekonominio determinizmo teoriją. Analizuodamas gimininės bendruomenės santykius, P. Lafargas teigė, kad visiška lygybė būtina išplaukia iš sąlygų, kuriose gyvena komunistinių genčių laukinis³⁷, bet šis „laukinis“ neturi individualybės, nes ją turi tik gentis, klanas, o vėliau šeima³⁸. Pasirodo, kad individualybė įmanoma tik ten, kur yra socialinė nelygybė, nes „<...> kad ir kokias žymias savybes turėtų koks nors karys — būtų narsus, protingas, sugebėtų pakęsti badą, troškulį, skausmą — jos neduoda jam jokių pranašumų; jį gali išrinkti draugai vadovauti medžioklėje, komanduoti jiems kare, bet, pasibaigus ekspedicijai, jis tampa lygus jiems“³⁹. Nuosekliai mąstant, reikėtų pripažinti, kad šioje visuomenėje individualybė negali reikštis ir negatyviai. Tačiau autorius kalba apie ką kitą. Visuomenės nuomonė — „autoritetas, prieš kurį

³⁴ Тер-Акопян Н. Б. К. Маркс и Ф. Энгельс о характере первичной общественной формации.— Проблемы истории докапиталистических обществ, кн. I. М., 1968; Его же. Подход К. Маркса и Ф. Энгельса к исследованию проблем первобытной истории и место в нем этнографических методов.— Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. М., 1979.

³⁵ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomams.— V., 1949, t. I, p. 556.

³⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений.— М., 1956, с. 590.

³⁷ Лафарг П. Сочинения.— М.— Л., 1931, т. 2, с. 61.

³⁸ Žr. ten pat, p. 59.

³⁹ Žr. ten pat, p. 62.

visi nusilenkia ir kuris negailestingai persekioja visus, kurie pažeidžia senolių ir protėvių papročius. Norėdami išvengti jos persekiojimo, kaltieji dažnai patys save pasmerkia ištrėnimui ir palieka savo tėvynę tol, kol bus užmiršti jų poelgiai" ⁴⁰.

Nepaneigiama, kad gimininės bendruomenės žmogus labai daug priklausė nuo kolektyvo, kad viešoji nuomonė atliko didelį vaidmenį, palenkdamą jo mintis, jausmus ir veiklą bendram interesui. Tačiau teiginiai apie visišką individo pavergimą, instinktyvų jo prisitaikymą yra daugiau negu abejotini. „Determinizmo idėja,— rašė V. Leninas,— teigdama žmogaus poelgių būtinumą ir atmesdama kvailą pasakėlę apie valios laisvę, nė kiek neneigia nei žmogaus proto, nei jo sąžinės, nei jo veiksmų vertinimo" ⁴¹.

Juk ir įvykus visuomeniniam darbo pasidalijimui, neišnyksta žmogaus priklausomybė nuo visuomenės, o tik įgyja kitą turinį, bendras visuomenės interesas yra objektyvi jos narių tarpusavio priklausomybė. Gimininėje bendruomenėje žmogus nėra santykinai savarankiškas gamybos subjektas (subjektas yra pati bendruomenė), todėl negali išsiskirti iš jos su savo privačiais interesais. Kaip bendruomenės narys, jis išskiria ne save, o savo bendruomenę kitos bendruomenės atžvilgiu. Bendruomenės ir jos narių esminių interesų sutapimas formavo tai epochai būdingą asmenybės tipą, kurio mintys, interesai ir veiksmai iš esmės buvo kolektyvo valios ir sąmonės išraiška.

Tačiau tai visai nereiškia, kad gimininės bendruomenės žmogus neturėjo individualybės, nesuvokė savo veiksmų ir poelgių socialinės reikšmės, neturėjo jokios iniciatyvos. Jo socialinė padėtis priklausė nuo bendruomenės, nes tik joje jis galėjo reikštis kaip savitas individas. S. Tokarevas pažymėjo, kad tradicijos ir papročiai, skirti ne atskiriems asmenims, o socialinėms grupėms, nekreipia dėmesio į asmeninius individo interesus, bet visiškai jo nepajungia. „Asmenybė nepavergta tikraja šio žodžio prasme; žmogus gali pasipriešinti papročiu dėl savo asmeninio polinkio, simpatijos ir antipatijos — tokių atvejų būta. Bet neišvengiamai kilusiame konflikte visada laimi kolektyvas ir kolektyvo interesus ginantis paprotys. Bet koks individo protestas prieš paprotį pasmerktas nesėkmei. Matyti, tokių protestų būdavo retai. Kasdieninis pirmykštės bendruomenės gyvenimas tekėjo lygia vaga, pašventinta tradicijos, senovės, papročio" ⁴².

Kaip minėta, tikrasis praktinės veiklos subjektas yra pati gimininė bendruomenė, kurioje skirtingoms lytims ir amžiaus grupėms buvo nustatytos ir palaikomos tradicijos, darbo pasidalijimo ir socialinės funkcijos, skirtingi statusai, suteikią apibrėžtas teises ir pareigas. Todėl nei socialinių funkcijų, nei statuso, nei materialinių gėrybių paskirstymo srityse nėra visų bendruomenės narių visiškos lygybės ir laisvės. Vienokia yra vaikų, kitokia suaugusiųjų, senųjų, vyrų ir moterų padėtis. Paprastai vadovau-

⁴⁰ Лафарг П. Очерки по истории культуры.— М.—Л., 1926, с. 37.

⁴¹ Leninas V. Pilnas raštų rinkinys.— V., 1976, t. 1, p. 146.

⁴² Токарев С. А. Проблемы общественного сознания доклассовой эпохи.— Охотники, собиратели, рыболовы. Л., 1972, с. 268.

jančią padėtį užima bendruomenės senieji, turį didžiausią patirtį ir palai-
kantys glaudžiausius ryšius su antgamtinių jėgų, protėvių pasauliu. Socia-
linio statuso pagrindas yra giminystės statusas. Statuso ceremonijos fik-
suoja individo padėtį visuomenėje, jo santykius su kitais jos nariais.

Aukštą socialinį prestižą bendruomenėje turi patyrę medžiotojai, įran-
kių gamintojai, sumanūs žemdirbiai. Geri darbininkai vertinami net labiau,
negu padavimų ir mitų žinovai⁴³. Kolektyvizmas netrukdo žmogui būti
savitu individu, kuriame savaip, ne taip, kaip kitų, reiškiasi jo visuome-
ninė prigimtis. Gimininės bendruomenės vadovais tampa žmonės, geriau-
siai žinantys tradicijas ir papročius, geriausi medžiotojai ar žemdirbiai.
Jų autoritetas priklauso nuo jų savybių, ir jie yra tik kolektyvo valios
reiškėjai. J. Bjerė pažymi, kad bušmėnai — tai žmonės su individualiomis
savybėmis, temperamentais ir charakteriais. Jų tarpusavio santykiuose vy-
rauja natūrali harmonija, kurią sąlygoja tarpusavio priklausomybė ir pasi-
tikėjimas vienas kitu⁴⁴.

Civilizuotos visuomenės žmogus niekada visiškai nesutapatina savęs
su kokia nors grupe, kurios narys yra, o gimininės bendruomenės narys,
kuriam ji yra objektyvi gyvenimo sąlyga, laiko save neatskiriama jos da-
limi. Bendruomenės interesai svarbesni už jo individualius interesus, nes,
tik pripažindamas pirmuosius, jis gali realizuoti ir savuosius. Tačiau ir esant
gana standartizuotai veiklai, neišvengiami individualūs nukrypimai nuo
standarto.

Gimininės bendruomenės homogeniškos ne todėl, kad jos nariai tapa-
tūs vienas kitam, o todėl, kad turi vienodas gyvenimo sąlygas, tas pačias
tradicijas ir papročius, pasaulėžiūrą, kad visų veikla orientuota įgyven-
dinti visuomenės tikslus. Labai vertinamas darbas visuomenės labui.
Aukštą prestižą turi tie, kurie savo veikla daugiau prisideda prie visuo-
menės gerovės. Pavyzdžiui, Tikopijoje daug žuvies pagavęs žvejys kano-
jos gale iškelia meškere, kai grįžta į krantą, ir sutinkančiųjų sveikinamas
kaip „bonitų (tunų rūšies žuvų) žmogus“. Šis titulas teikia aukštą prestižą.
Iturio miško pigmėjas Faizi, drąsus senas medžiotojas, vienas ietimi už-
mušė dramblių, norėdamas parodyti vyriškumo pavyzdį jaunuoliams, įgyti
didvyrio vardą ir parūpinti maisto visiems, nors, kaip pats sakė, maisto
tuo metu niekam netrūko. Taigi jo elgesys buvo subjektyvių motyvų ska-
tinamas⁴⁵. Tokių pavyzdžių etnografinėje literatūroje gausu. Todėl teigi-
niai, kad atskiro individo vertė, iniciatyva ir atsakomybė gimininėje bend-
ruomenėje nieko nereiškia, kad jo sąmonė yra „grupinė sąmonė“, kad
žmogus, pats savaime, yra niekas⁴⁶, yra aiškus nesusipratimas.

Žmogus yra visuomeninė būtybė, ir apie jos savybes galima kalbėti,
tik remiantis visuomeniniais santykiais, egzistuojančiais tam tikroje kul-

⁴³ Бутцнов Н. А. Разделение труда в первобытном обществе.— Проблемы исто-
рии первобытного общества М.—Л., 1962, с. 111.

⁴⁴ Ж. Бьерре Й. Затерянный мир Калахари. — М., 1964, с. 89.

⁴⁵ Ж. Gisbert P. S. J. Preliterate Man. A Synthetic View of „Primitive Man“.— Bom-
bay, 1967, p. 121—122.

⁴⁶ Ж. Harding M. E. The „I“ and „Nor-I“. A Study in the Development of Conscio-
ness.— Princeton, 1973, p. 47.

tūros raidos stadijoje. Visuomenės atžvilgiu individas niekada nėra autonomiškas, iš visuomenės jis įgyja mokslo ir patyrimo, technikos, randa ir socializacijos procese perima socialines nuostatas, vertybes, pasaulėžiūrą. Jis „įauga“ į savo visuomenę ir kultūrą, išmoksta vadovautis ja taip, kad labai dažnai veikia ne sąmoningai apgalvodamas savo veiksmus, o remdamasis tradicija, papročiu. Tokia veikla dažniausiai priskiriama tik gimininės bendruomenės žmogui, nepastebint, jog ne mažiau ji būdinga ir civilizuotos visuomenės nariui. Argi civilizuotos visuomenės narys nepriklauso nuo savo kultūros tradicijų ir papročių? Todėl apie individo savarankiškumą visada galima kalbėti tik santykiška prasme.

Manoma, kad gimininės bendruomenės yra statiškos, o jų žmonės — konservatyvūs, bet nei statiškumas, nei konservatyvumas nėra absoliutūs, nors jų gyvenimas kur kas daugiau reglamentuotas papročių ir tradicijų, negu civilizuotos visuomenės. Santykinai vienodos visų žmonių gyvenimo sąlygos, visiems bendra pasaulio samprata, tradicijoms ir papročiams teikiama simbolinė prasmė sąlygoja didelį tų visuomenių homogeniškumą. Jokia visuomenė, taip pat ir gimininė bendruomenė, neduoda savo nariams visišką laisvės, bet ir jokia visuomenė negali visiškai reglamentuoti savo narių gyvenimo. Nukrypimai nuo socialinių normų visada draudžiami, bet pagal normas kiekviena visuomenė pripažįsta ir toleruoja tam tikrus individualius skirtumus. Socialinė norma nusako elgesį tam tikrai susidariusiai situacijai, bet kai esti tokia pati situacija net ir du individai nesielgia vienodai jau vien dėl skirtingų savo biologinių ir psichinių savybių, nekalbant apie tai, kad jie turi nevienodą socialinę padėtį ir kita.

Visiškas konforizmas, jeigu ir būtų įmanomas, pačiai visuomenei nepageidautinas dalykas. Medžiotojų ir rankiotojų bendruomenėse etnografiškai randa skirtingų krepšių pynimo, strėlių antgalių gamybos, būstų statybos būdų. Šios bendruomenės atrodo statiškos, palyginti su civilizuotomis visuomenėmis, nes jų turimos gamybinės jėgos sąlygoja darbo pasidalijimą tik tarp lyčių ir skirtingų amžiaus grupių, jos yra santykinai izoliuotos nuo kitų visuomenių, turi maža alternatyvios veiklos galimybių.

Dž. Freizerio mintis, vėliau kartojama kitų autorių, apie papročius kaip geležinę lazda, nukreipiančią pirmykščio žmogaus elgesį griežtai apibrėžta linkme, yra hiperbolė. Gimininėje bendruomenėje visada yra nenormatyvaus elgesio atvejų, kurie toleruojami, o toleruojamas nukrypimas nuo normos, ilgainiui tapęs normatyviu, sąlygoja socialinį pakitimą. Visuomenė visada turi idealias socialines normas, bet niekada jų idealiai nesilaiko.

Ši bendruomenė nėra pilka, vienalytė žmonių masė. Žmonės skiriasi pagal savo savybes, sugebėjimus. Tai liudija jų sukurti darbo įrankiai, ginklai, papuošalai ir kiti meno kūriniai. Ne vienas tyrinėtojas pažymi, kad sunku rasti gentį, kur menininkas neišsiskirtų iš kitų žmonių. Menotyrininkai bene pirmieji pripažino, kad meno kūriniai yra talentingų tos visuomenės žmonių kūrybos vaisiai. Šiandien plačiai žinomus tos visuomenės meno šedevrus, taip pat Brandbergo olos „Baltąją damą“, Sacharos Tasilin-Adžero freskas sukūrė ne beveidžiai kolektyviniai individai, o

gabūs menininkai. Apie vieną šių freskų, kur vaizduojami vyras ir moteris, Anri Lotas taip atsiliepia: „Gebėjimas vaizduoti žmogaus kūną daro tą stebinančiai tobulą meno kūrinį vertą graikų ir nenusileidžia patiems gražiausiems Atgimimo epochos kūriniams. Abiejų figūrų dydžiai sustiprina daromą įspūdį, o mintis, kad šį šedevrą sukūrė akmens amžiaus žmonės, pribloškia mus nuostaba ir susižavėjimu“⁴⁷. Šių kūrinių nebūtų buvę, jei bendruomenė nebūtų leidusi menininkų individualybei reikštis. Tas pat pasakytina apie kitas veiklos sritis. Išsiskirdami iš savo visuomenės gamybiniais, organizaciniais, meniniais, intelektualiniais sugebėjimais, žmonės neišsiskyrė iš jos savo esminiais interesais. Šiuo požiūriu jie tarsi susiliejo su visuomene. Visuomenės nuomonė, jos tikslai buvo žmogaus veiklos orientyrai. Tik kaip bendruomenės narys žmogus galėjo reikšti savo individualybę, nors galimybės tam buvo nedidelės. Kaip pastebėjo L. Šternbergas, nesant visuomeninio darbo pasidalijimo, asmenybė turėjo būti visapusiai išvystyta. Bet kartu tai buvo ir jos neišsivystymo pasekmė. Visuomenės gamybinės jėgos vystėsi gana lėtai, socialiniuose santykiuose vyravo tradicijos, kurias žmogus gerbė ir brangino, bet nebuvo visiškai jų vergas.

Manau, jog teisingai pasakė A. Gurevičius, kad „pažymėdami konformizmo viešpatavimą barbarų visuomenėje, mes drauge turime pabrėžti, kad jokioje net pačioje primityviausioje savo egzistavimo pakopoje žmogus neturėjo „kaimenės“ sąmonės. Kad ir kaip stipriai jis būtų integruotas į kolektyvą, vis tiek jis negalėjo būti visiškai paverttas tradicijos <...>“⁴⁸.

Civilizuotos visuomenės žmogaus charakteristiką yra metodologiškai neteisinga taikyti gimininės bendruomenės žmogui. Tuo pagrindu ir tvirtinama, kad šis žmogus nebuvo asmenybė, neturėjo individualybės, nes jo interesai nebuvo išsiskyrę iš bendruomenės interesų, žodžiu, jis nebuvo savininkas, turįs privačius interesus. Žmogus, kaip asmenybė, yra konkrečių socialinių santykių visuma, o šie santykiai skirtingomis istorinėmis epochomis ar tos pačios epochos skirtingomis socialinėmis ekonominėmis sąlygomis lemia skirtingas jo socialines savybes. Gimininės bendruomenės žmogaus ypatumas tas, kad jo individualus ir visuomeninis gyvenimas vieningas, kad jis nežino prieštaravimo tarp „viešo“, „visuomeninio“ ir privataus gyvenimo, kuris būdingas klasinės visuomenės žmogui.

Jeigu gimininės bendruomenės papročiai ir tradicijos būtų visiškai pajungę žmogų, nebūtų visuomenės pažangos, žmogus netgi nebūtų galėjęs prisitaikyti prie pasikeitusių socialinių ir ekologinių sąlygų. Individuali sąmonė niekada visiškai nesutampa su visuomene, nors ir yra jos sąlygota. Naujovės visuomenės sąmonėje gimdo individualios sąmonės vystymasis, o naujovės yra tradicijos pažeidimas, išėjimas už jos ribų. Drauge kiekvienas novatorius kiekvienoje socialinės veiklos srityje gali reikštis

⁴⁷ Лот А. В поисках фресок Тассилин—Аджера. — Л., 1973, с. 92.

⁴⁸ Гуревич А. Я. Индивид и общество в варварских государствах. — Проблемы истории докапиталистических обществ, кн. I, М., 1968. с. 403.

tik kaip socialinių ir istorinių jėgų atstovas. Dar gana ribotas praeities kartų palikimas lėmė gana lėtą šios visuomenės pažangą. Visuomenės egzistavimo materialiniai ir socialiniai poreikiai skatino žmonių kūrybinę veiklą, kuri neišvengiamai nepastebimai griovė tradicijas, naujoves įjungdama į praeities tradicijų rūbą.

Gimininės bendruomenės epochoje buvo pasiekta tokių laimėjimų, be kurių būtų neįmanomas mūsų gyvenimas. Ši visuomenė nepaiiko mums savo išryšių datų ir veikėjų, bet per dešimtis tūkstančių metų nuo medžioklės ir rankiojimo, tai yra nuo pasisavinamojo ūkio, perėjo prie žemdirbystės ir gyvulininkystės, prie gamybinio ūkio, nuo akmens įrankių — prie metalinių (tiesa, jau savo išnykimo stadijoje) ir t. t. Todėl pripažįstant, kad tikrasis istorijos subjektas yra visuomenė, negalima ignoruoti asmenybių vaidmens ir šiame visuomenės raidos etape. Pripažįstant ribotą bendruomenės ir žmogaus vystymosi galimybes, individo priklausomybę nuo kolektyvo (tokia priklausomybė visada išlieka, keičiasi tik jos pobūdis skirtingose visuomenės raidos fazėse), negalima ignoruoti nei santykinio žmogaus savarankiškumo, nei iniciatyvos, nei tradicijų kitimo. Žodžiu, sprendžiant šį klausimą, kaip ir bet kurį kitą, reikia teisingai metodologiškai suformuluoti.